

БИТВА НА КАЛЦІ 1223 РІК У ТЕКСТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISY

Савенко Оксана Петрівна,
кандидат філологічних наук,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
м. Житомир, Україна

У статті аналізується фрагмент із Галицько-Волинського літопису, у якому йдеться про битву на Калці у 1223 році, у якій зійшлися у битві об'єднане русько-половецьке військо з монголами і татарами. Руські князі, приєднавшись до половців, зазнали поразки, що через деякий час спровокувало похід монголів і татар на Русь і призвело до руйнування Києва.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, руські князі, половці, татари, монголи, літопис, літописний факт.

Розповідь про битву між об'єднаним русько-половецьким військом і татарами вміщена в Іпатіївському списку під 1224 роком (інакше кажучи, в Галицько-Волинському літописі), хоч сама битва відбулася у 1223 році, як це довели дослідники (А. Куник, Л. Сердобольська, М. Водовозов та ін.). Вважається, що ця розповідь («повість») виникла на чернігівських або переяславських землях і з ініціативи київського князя Мстислава Романовича, а згодом потрапила у Лаврентіївський та Новгородський Перший літописи, ще пізніше не раз переказувалася в українських історіографічних творах XVI – XVII ст. Кому належить авторство цієї оповіді – невідомо, але дослідники схиляються до того, що це був виходець із давньоукраїнських земель (Д. Феннелл, А. Еммауський вказують на «южнорусского летописца», Л. Махновець – на чернігівчанина).

Тож беру за основу розповідь із Галицько-Волинського літопису, бо то найдавніше джерело, до того ж не оброблене новгородськими чи суздальськими

книжниками, які не тільки комбінували перейняті із першоджерел відомості, а й доповнювали його північноруськими елементами, зокрема й фольклорними.

У літописі вказана причина, через яку і сталася битва на Калці: сутичка татар («безбожних моавитян») із половцями, які «побиті були» і витіснені до Дніпра. Розгромлені половці кинулися за допомогою до руських князів, з якими не раз вступали у спілку та родичалися, і попередили: «Якщо ви не допоможете нам, то завтра порубані будете». Князі зібралися у Києві на раду і вирішили: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй» (кочів'я половців на узбережжі Азовського моря вважалися половецькими, «чужими»).

Літописець перерахував «старійшин на Руській землі», котрі були тоді на раді, і всі вони мали одне ім'я : Мстислав Романович із Києва, Мстислав Святославич (правив у Козельську та Чернігові), Мстислав Мстиславич (Удатний) з Галича. Не було тільки Юрія Всеволодовича із суздальської землі. Названо і молодих князів – учасників ради, серед яких був пізніше уславлений Данило Романович (Галицький).

Після ради вирушили князі у квітні зі своїми дружинниками і «прийшли до ріки Дніпра, до острова Варязького». Острів Варязький – коло Зарубського Броду, навпроти устя Трубежа, неподалік Переяслава. У війську були, як зазначив літописець, чернігівці, кияни, смольняни, куряни, трубчани, путивльці, галичани, волинці, а до них приєдналася «уся земля половецька». А як спустили вони всі свої човни на воду Дніпра, щоб пливати вниз назустріч ворогу, то це видовище вразило руського книжника – «так ото покрита вода була безліччю човнів». І вся ця безліч човнів рухалася вниз по Дніпру – до порогів, і зупинилася коло Хортиці, «на броді поблизу Протолчів». Потім перейшли Дніпро і рушили у поле Половецьке (Дике Поле). Перше зіткнення з татарами було успішним для русько-половецького війська і підбадьорило князів: « І встріли татари полки руськії, але стрільці руськії перемогли їх і гнали в поле далеко, рубаючи, і зайняли їхній скот». Звідти вісім днів русичі і половці йшли до ріки Калки, де їх зустріло набагато численніше військо татар. Битва стала неминучою.

«Коли зіткнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і воєвода Семен Олуйович, і воєвода Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий з коня, а сам Данило був поранений у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав Ярославич Німий, бачивши це і подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був той муж дужий, і тому, що він був родич Романові, із племені Володимира, на прізвище Мономаха. Він бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость – оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег Святославич курський. Кріпко вони билися, але інші полки татарські зіткнулися з ними, і за гріхи наші руські полки було переможено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги і стрільці їхні стріляють сильно, повернув коня свого на втечу – через те, що кинулися за ним противники. І коли він біг, то захотів води, і, пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу і мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади» (Друга кн. Царств, XIV, 25).

І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. Татари ж, перемігши руських князів за гріхи християн, пішли й дійшли до Новгороду Святополчського, а руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх» [1, с. 379-381].

Літописець вочевидь симпатизував Данилу Романовичу, вихопивши його постать із битви крупним планом, підкресливши такі його лицарські цноти, як військова вдатність та мужність. Цей крупний план ніби затуляє загальну поразку русько-половецького війська, лаконічну інформацію про яку вставлено усередину тексту, без будь-яких риторичних надмірностей. До того ж автор користується мовним штампом (топосом), повідомляючи про причини поразки: «за гріхи наші руські полки було переможено», татари перемогли «руських князів за гріхи християн».

Щоправда, літописець ще до почату битви робить один натяк на те, що саме призвело до поразки русько-половецького війська. Мовиться про дії Мстислава Мстиславича (Удатного), котрий «повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов». Мабуть, це натяк на стратегічну помилку Мстислава Удатного, котрий частину війська наказав переправити на другий бік Калки, не повідомивши про це ні Мстиславу Романовичу, ні Мстиславу Святославичу: «їм обом нічого не сказав – через зависть, бо велика незгода була mezi ними». Таким чином русько-половецьке військо було розділене і не становило собою єдиної міці, до того ж татарські війська, очевидно, мали більший військовий досвід, що й забезпечило їм перемогу. Не врахували руські князі і підступність татар та їхнє лукавство, яке далось взнаки і під час битви (оточені ворогами деякі князі, як зазначено в Лаврентіївському літописі, здавались на присягу татар, що ті не вчинять їм ніякого зла, а випустять на викуп, а насправді татари, захопивши князів, поклали їх під дошки, а самі сіли обідати на дошках, подушивши жертви), і після битви: «руси, які не знали лукавства їх, виходили назустріч їм із хрестами, і вони побили їх усіх». Татарське лукавство передалось і москалям, котрі у війнах застосовували підступні прийоми до супротивника, зокрема і в наш час на сході України під час московсько-української війни (згадаймо хоч би Іловайськ).

Отже, на Калці сталася трагедія, котра поклала початок трагедії усієї Руської землі. Політика руських князів напередодні битви на Калці видається дивною, адже вони пішли на спілку зі своїм найлютішим ворогом – половцями, які почали воювати з Руссю ще з 1093 року, за часів київського князя Святополка. Сторінки Київського та Галицько-Волинського літописів рясніють фактами зlodіянъ половців супроти Русі – набіги, сутички, грабежі, розорення, спустошення і т. д. Можливо, поява татар в околицях Русі видалася руським князям небезпечнішою, тому вони уклали союз із половцями не від доброго життя, про що в оповіді про битву на Калці заявлено доволі чітко. Але є інший бік цього братання з половцями. Історик А. Якубовський, заперечуючи

становище Русі і Половецького степу як вічної війни, у 1932 р. писав: «Історіографія, заповнена оповіданнями про військові зіткнення з половцями (куманами), не зуміла поміти того факту, що для стосунків між руськими князями і Половецьким степом більш характерними і нормальними є не війни і набіги, а інтенсивний товарообмін» [2, с. 24]. В. Годлевський вважав, що упереджене ставлення до половців нав'язане православною церквою, яка вважала їх «бичем божим», вказував на взаємне звикання, інтеграцію Русі і Степу, що вплинуло на характер політичних стосунків, які вже у XII ст. ставали все дружелюбнішими і тіснішими, «вростали у повсякденний побут», особливо шляхом змішаних шлюбів у всіх станах суспільства [3, с. 487]. До речі, один із учасників битви на Калці – Мстислав Удатний – був одружений із донькою хана Котяна.

Лев Гумільов симпатизує половцям і вважає, що їхня вина у нападах на Русь не така вже й велика, а негативне ставлення до них з боку істориків XIX – XX ст. більше схоже на «вирок половцям». Відтак битва на Калці та її гіркі наслідки у його розумінні постають не як вина самих половців, які фактично спровокували монголів і татар на те, щоб розтерзати Русь, а як вина самих руських князів, котрі пішли на союз із половцями і наразилися на гнів нападників зі сходу. Він міркував так: «Руські землі, вкриті густим лісом, були монголам не потрібні, у руси, як осідлий народ, були для них безпечні. Небезпечними були половці – созники меркитів та інших противників Чингіса. Тому монголи щиро хотіли миру з русами, однак після зрадницького вбивства і нападу мир став неможливим» [4, с. 529]. Або ще: «Однак монголи не до всіх руських почали проявляти ворожість і мстивість. Багато руських міст під час походу Батия не постраждали» [4, с. 529].

Дуже дивно, але Л. Гумільов... виправдовує монголо-татарське нашествя, принаймні не бачить у ньому не тільки руйнівної спрямованості, а й загрози всьому східному слов'янству, яка звалилася на нього у XIII ст.

Л. Гумільов не вважає «боротьбу лісу зі степом» (азійського Сходу і Київської Русі) історично доведеною, бо такої боротьби, мовляв, не було.

Звідси зрозуміло, чому він бере у лапки «запустіння» Київської Русі, а наслідки монголо-татарського нашестя фактично виправдовує: «Справедливо відзначивши, що монголи були жорстокими на рівні свого часу <...>, багато укріплень вони обійшли стороною, а ліси, яруги, ріки, болота переховували від татарської кінноти і села, і людей <...> Не всі російські міста загинули під час Батієвого нашестя, як прийнято вважати, прийнято тому, що в цьому виявилось панівне уявлення істориків про долю краю, тобто упереджена думка» [4, с. 537-538].

Фактично виправдовуючи жорстокість нашестя Батия на Русь, Л. Гумільов (вочевидь заангажований ворожим ставленням росіян до західної України) творить наклеп на Данила Галицького, який «загравав з папством», налагоджував стосунки із Золотою Ордою, знищив галицьких бояр-зрадників, зруйнував міста і спустошив древню слов'янську землю, внаслідок чого вона стала легкою здобиччю Польщі. У дусі борців із «мазепинцями», в дусі більшовицької пропаганди Л. Гумільов запитує: «Кого слід вважати «зрадником»: чи не тих, хто шукав компромісу з татарами, чи тих, хто підпорядковував руські землі папі, німцям та їх сателітам?» [4, с. 538].

Дещо дивним видається твердження Л. Гумільова про те, що під час монголо-татарського нашестя «населення південно-східних земель – із Путивля, Рязані та ін., позбавлене захисту розгромлених княжих дружин, постраждале від анархії, звичної для порубіжних регіонів, утікало на Волинь» [4, с. 552]. Автор не наводить жодного історичного факту на підтвердження цього переселення рязанців на волинські землі, але чим не ідеологічний хід для того, аби зайвий раз не підкреслити, як ще у давнину внаслідок історичних обставин вибудовувався «русский мир».

Для руських князів поразка на Калці була великим нещастям, а декотрі з них тут поклали свої голови: Л. Махновець називає понад десяток осіб знатного походження, але ще більше полягло на берегах тієї злочасної ріки рядових воїнів (Лаврентіївський літопис вказує, що тільки киян загинуло десять тисяч). Л. Гумільов та ще деякі московські історики переконані, що не треба було

чіпати монголів і татар, не приставати на союз із ворожими нам половцями, і тоді, може б, хан Батий не здійснив би нищівного походу проти Русі через п'ятнадцять років, занапастивши столицю Київ.

Але історія не знає умовного способу у трактуванні подій. Сталося те, що сталося. Правильно зробили руські князі, ув'язавшись на прохання половців у битву з монголами і татарами, чи неправильно – цього вже не переписати, але урок винести можна: хижа навала зі Сходу була неминуча, Русь мала загинути у тих жорстоких жорнах чужої агресії, бо через внутрішні чвари надто ослабла і не змогла чинити гідного спротиву. Як би руські князі не намагалися організуватись, як би не закликали захищати рідну землю, але погибель Русі була неминуча, адже розпочалося ТРИНАДЦЯТЕ століття.

Список літератури

1. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К.: Дніпро, 1889. – С. 379 – 381.
2. Якубовский А.Ю. Феоодальное общество Средней Азии и ее торговля с Восточной Европой в X – XV вв. // Материалы по истории. Вып. 3., ч. I. Л., 1932.
3. Годлевский В.А. Что такое «босый волк»? // Избранные сочинения. Т. 2. М., 1961/
4. Гумилев Лев. Древняя Русь и Великая степ. М.: Аст-издательство, 2006.